

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Ірина Акименко

ПРОМИСЛОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ТРОЇЦЬКО-ІЛЛІНСЬКОГО МОНАСТІРЯ (друга половина XVII-XVIII ст.)

Історії церковного та монастирського землеволодіння, промислам Лівобережної України присвячені праці провідних українських істориків XIX - XX ст. І.Бойка, В.Борисенка, В. Дядиченка, В.Модзалевського, О. Нестеренка, О.Пономарьова, П.Федоренка, [1]. Опубліковані документи з даної тематики в збірках документів «Архив-Западной России», т. 4 (1870 г.), «Материалы по истории СССР» (1959 г.) т. 5: «Материалы по истории металлургии Левобережной Украины в XVII-XVIII ст.»[2]. Сучасні наукові дослідження по церковно-монастирських землеволодіннях представлені науковими доробками В.Мордвинцева, а також фундаментальними дослідженнями з історії церкви та господарства О.Крижанівського і С. Плохія[3].

На основі значного масиву архівного матеріалу та науково-теоретичних досліджень XIX-XX ст. метою нашої студії є висвітлити діяльність основних монастирських промислів.

Політична обстановка у другій половині XVII ст., як відомо, була нестабільною, тому монастирі Лівобережної України робили все, щоб їхні земельні маєності збільшувались, а права на власність були закріплені на тривалий час. Чинні у другій половині XVII ст. та протягом XVIII ст. царські укази і грамоти, згідно з діючим в Лівобережжі законодавством, зберігали довічне користування на все, що було надано храмам та монастирям з часів Богдана Хмельницького. Заручившись надійними гарантами царського уряду та гетьманської влади у справах володіння, православні обителі активно розвивали господарську і промислову діяльність. Основною метою їх господарської діяльності було нагромадження коштів. Багатство полягало насамперед у наявності придатної для господарювання землі, худоби, різноманітних видів промислів та пасік. Монастирі виявляли наполегливість у розширенні земельних площ та залученні робочої сили. Вони зосереджували у своїх руках земельні володіння, значну кількість сіл, хуторів та невеликих містечок. У другій половині XVII ст. відбувався процес концентрації володінь у руках великих монастирів, поряд зі змицненням старих обителей з'являлись нові. Як стверджує В. Мордвинцев, в Лівобережній Україні з 1650 р. виникло ще додатково 29 чоловічих та 8 жіночих монастирів [4]. Втім, за неповними даними ревізії, на початку XVII ст. в Гетьманщині (без Стародубського полку) нараховувалося 305 монастирських маєтків, що становило 20% усіх приватновласницьких маєностей у цей період [5]. Монастирські господарства, утворивши густу мережу по всій території Лівобережної України, представляли собою як унікальне, так і закономірне явище, що повинно було повністю відповідати законам тогочасного суспільства. Процес утворення власності вітчизняних монастирів та подальший їх розвиток, що почався з середини XVII ст. і закінчився у другій половині XVIII ст., дає можливість розглядати господарство Троїцько-Іллінського монастиря упродовж визначеного періоду вже в достатньо сформованому вигляді. Разом з тим на основі існуючих історичних матеріалів та архівних документів нами зроблена спроба простежити механізм розвитку господарської і промислової діяльності.

Чільне місце у господарській практиці Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря посідало промислове виробництво. Найпоширенішими у монастирських вотчинах були такі види промислів, як пивоваріння, винокуріння, гуральництво, млинарство, виробництво заліза (рудні), гутництво, папірні, цегельні та інші. Питання про власність монастиря нами було досліджено на належних йому 32 основних промислових об'єктах. Отож розглянемо докладно ті промисли, що були найбільш розвинутими в мастностях обителі. В економічному житті православних монастирів, у тому числі й Троїцько-Іллінського, важливу роль відігравали промисли, пов'язані з переробкою продуктів сільського господарства - млинарство, гуральництво, винокуріння та пивоваріння. Як стверджує П. Федоренко, саме хліборобство було тією підвалиною, яка не тільки задовольняла потреби монастиря, але й давала прибутки [6]. Монастирські господарства мали якомога більше переробляти лишків зерна на утворених ними ж промислових підприємствах.

В. Дядиченко, аналізуючи суспільно-політичний та економічний устрій Лівобережної України в кінці XVII - на початку XVIII ст., звертає увагу на той факт, що однією з провідних галузей промислового розвитку феодального середньовічного господарства, в тому числі й монастирського, було саме млинарство, основною метою якого стала переробка зернових: пшениці, ячменю та жита. Здійснювали такий вид обробки за допомогою млинів, які в своїй більшості поділялися на водяні та вітряні. Був ще один їх вид - це так звані «вишняки», що діяли тільки під час повені. Найбільшого розповсюдження набули водяні млини. Вони відрізнялися від інших видів примітивністю устаткування та наявністю силової енергії, в даному випадку - річки. Достатньо було у господарствах світських феодалів та монастирських вотчинах і вітряків, але перевага була на боці водяних млинів. Взагалі в Україні у XVII - XVIII ст. водяні млини здійснювали не тільки помол борошна, а й круп, розпилювали дерево, подрібнювали руду, розмішували паперову масу, здійснювали роботу ковальських молотів та міхів. На Чернігівщині, за певними даними, в 1779-1781 р. було 597 млинів, з яких монастирям єпархії належало 46 [7]. На побудову млина, особливо водяного, потрібний був гетьманський універсал. Після закінчення будівництва видавався новий універсал на право його експлуатації. Відносно Троїцько-Іллінського монастиря існують універсали гетьмана І. Скоропадського від 1709 р. та 1716 р. на право володіння млинами в с. Перелоб [8-9]. Як підкреслювалося раніше, в монастирських вотчинах на узбережжі річок Слота, Снов, Старий Білоус, Немильня, Окілля було побудовано близько 30 водяних млинів. Разом з тим відмітимо, що в різні часи їх кількість змінювалася у залежності від того, який гетьман був при владі. Так, за часів правління І. Скоропадського водяних об'єктів стало більше, а за Д. Апостола їх помітно зменшилося. Гетьман своїми універсалами пavidбирав маєтності монастиря в селах Синявка та Городище, в тому числі й млини біля села Янівка. На нашу думку, такий пильний контроль за наявною кількістю водяних млинів пояснюється тим, що млинарство завжди було прибутковим. При невеликих затратах воно давало солідні прибутки, що в свою чергу сприяло росту монастирської монополії на борошномельний промисел, з чим не завжди могли погодитися гетьмани.

Потужність водяного млина вимірювалася кількістю кіл (колес) і становила від одного до 12, а іноді й більше. Щодо монастирських млинів, то в основному їх будували на 1-5 кіл. Описуючи водяні млини Чернігівського полку, О. Лазаревський звертає увагу на різні їх види, у залежності від кількості наявних мучних кіл. Так, на р. Слоті були розташовані невеликі на один-два кола біля с. Яриловичі, на річках Уздвигі та Немильні на три мучних кола, а на р. Снов біля с. Новий Млин великий млин на 6 кіл [10]. Більшість з них працювала тільки на потреби монастиря, незначна частина віддавалася найманним робітникам-мірошникам, як заробітна платня. Враховуючи велику прибутковість даного промислу, обителі, крім того, що будувала на власні кошти млини, певну частину купувала у приватних власників, віддаючи потім ці об'єкти в оренду. Як правило, було прийнято віддавати в оренду не тільки сам млин, а й землі навколо нього. Монастир також дозволяв міщанам і козацькій старшині на землях біля ставків та річок будувати млини, за що теж отримував гроші. Світецькі феодали намагалися обмежувати права монастирів у цьому виді промислу, однак духівництво, пильно зберігаючи прибуткову статтю, не реагувало на заборони, а закріплювало право на володіння гетьманськими універсалами та царськими грамотами.

Значного поширення серед світських та монастирських господарств набули промисли, пов'язані з виробництвом напоїв. За даними українських дослідників найбільшого розвитку винокурний промисел набув у кінці XVII та протягом XVIII ст. Арабський історик та мандрівник Павло Алепський, перебуваючи у другій половині XVII ст. в українських землях, відмічав, що врожаї жита та пшениці були великими, і що горілка тут коштувала «аж надто дешево, як вода» [11]. Російський уряд пильно контролював розповсюдження української горілки. З 1664 р. існували спеціальні договірні статті, за якими від українських гетьманів

вимагалось, щоб ті не дозволяли вивозити до Москви горілку. Однак брак її на тамтешніх «кружечних дворах» змусив російську владу звернутися до гетьманської з проханням збільшити виробництво горілчаних напоїв. Як свідчать джерела, за гетьмана І.Самойловича розпочалося активне піднесення даного промислу. Першими, за ким затвердили право на винокуріння та шинкування горілкою, були українські монастирі. Цьому, на нашу думку, сприяв ряд причин: по-перше, наявність відповідної сировини, по-друге, можливості широкого збуту як у межах північного регіону, так і далеко за межами Лівобережної України, по-третє, пільги, які надавалися. Усе це забезпечувало значні прибутки в бюджет монастиря. У першій половині XVIII ст. розвиток винокурінного промислу набув таких розмірів, що уряд був змушений його обмежити. Іменним наказом від 21 листопада 1737 р. було дозволено виробляти горілку тільки з власного збіжжя і тільки на одну третину його, а «протчий хліб в продажу употреблять, и за тем крепкое смотрение иметь...»[12]. Якщо наказ порушувався, власники повинні були платити штраф, але це не вело до обмеження кількості винокурень. Як зазначалося раніше, будувалися винокурні на берегах річок, неподалік від лісу, отже, дане виробництво потребувало багато води та палива. За даними О.Лазаревського, монастирські винокурні були великими за розмірами. На відміну від дрібних, вони мали спеціальне приміщення, багато винокурінних казанів. Найбільша монастирська винокурня на 12 казанів була розташована на р. Окілля в урочищі Вовчеперебродовське. Всі інші - на річках Немильня та Слота - були малих та середніх розмірів - від двох до десяти казанів. У Новгород-Сіверському намісництві, в Сосницькій сотні неподалік с. Гута, знаходилась ще одна монастирська винокурня на 11 котлів, яка в літній час працювала на сім котлів. Виробництво горілки розпочиналося восени і продовжувалося протягом всього року. Використовувалась як власна сировина, так і купована (характерним було в неврожайні роки). Монастирські винокурні взимку збільшували своє виробництво, виробляючи за добу до 80 відер горілки (для великих винокурень більше 10 казанів - в рік до 1500 відер). Менші виробляли за рік до 500 відер і працювали практично тільки в зимовий період. Чітко налагоджене виробництво спиртних напоїв потребувало регулярного збуту. За даними О.Пономарьова, продукція винокурних заводів Чернігівського намісництва продавалась головним чином у самому намісництві [13]. Троїцько-Іллінський монастир поставляв свою продукцію переважно у свої ж шинки, які існували в кожному з належних йому сіл. При потребі дрібне виробництво реалізовувало свою продукцію прямо по хатах, монастир не мав такої потреби, бо у нього була власна мережа збуту. Багато горілки й пива вивозили на посезонні та недільні ярмарки, а також по Дніпру у степові регіони Лівобережної України, де відчувався дефіцит спиртних напоїв.

Основними центрами збуту монастирських горілчаних виробів були Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії та Бессарабська область. Прибутковість гуральництва покривала повністю всі витрати на виробництво горілки. Більша частина прибутків монастиря йшла на утримання робочої сили - винокурів - та на податки державного скарбу. Окрім основної продукції виробництва - горілки, монастир раціонально використовував відходи виробництва, зокрема брагу. Збували її двома шляхами: продавали та використовували в господарстві для відгодівлі свиней. Як бачимо, найприбутковіший промисел монастирського господарства об'єднував ряд галузей: хліборобство, тваринництво, гуральництво та шинкарство. Крім винокурних заводів, монастир мав, як зазначалося, пивоварні та солодові заводи, де виробляли солод для пива. Пиво, як і горілку, збували в монастирських шинках, за що отримували додаткові прибутки на розвиток даного виробництва.

Окрім промислів, пов'язаних з переробкою сільськогосподарської сировини, значну частку доходів Троїцько-Іллінської обители давали рудні, гути та дігтярні. Як підкреслює П. Федоренко, Чернігівське полісся, багате на залізну руду, підштовхнуло спочатку дрібних ремісників, а згодом світських феодалів та духівництво займатися даним видом промислу. Оптимальне сполучення трьох головних умов для виникнення рудень, а саме - наявність болотняної руди, річок, як джерел руху, забезпечення древним вугіллям - давали можливість швидкого розвитку галузі. Перші рудні почали з'являтися з середини XVI ст. Особливо швидко цей процес відбувався після возз'єднання України з Росією. Український гетьман Богдан Хмельницький, а пізніше інші гетьмани вживали відповідні заходи до подальшої організації залізорозного виробництва шляхом видачі універсалів на організацію та володіння залізорозними промислами. Лісові багатства Чернігівського краю активно почали використовуватися з кінця XVII ст. упродовж XVIII ст. Будівництво рудень було викликано значною потребою в залізі. З другої половини XVII ст. найбільшими власниками залізорозного виробництва стали монастирі. Як зазначалося, Троїцько-Іллінський монастир у своїй власності мав три великі рудні: Лизунову на р. Виру, Яриловницьку на р. Немильній, Лозовську на р. Слоті [14]. Разом з тим дослідник рудних промислів П.Федоренко зауважує, що обитель, окрім великих заводів, мала невеличкі рудні, які здавала в оренду.

Відомо, що монастирські рудні виплавляли два види заліза: м'яке та крихке. Так, Яриловицька рудня, що на р. Немильні, спеціалізувалася на виплавленні м'якого металу, в джерелах його називають добрим або гнучким. Загалом якість добутої руди була низькою, тому й залізо, вироблене на рудних промислах обителі, теж було низької якості. За словами О.Шафонського, «...один только чугуn плавится и мелкие полосы выковываются. Железо это в сравнении с сибирским и другим великороссийским железом ничего не значит» [15]. Аналізуючи діяльність трьох найбільших рудень монастиря, можна відмітити, що всі вони здавалися в оренду рудникам, якими володіли переважно заможні козаки. Орендна плата найбільше становила в рік до 100 карбованців. Враховуючи той факт, що прибутки з рудних промислів були невеликі, монастир здавав в оренду поряд розташовані приміщення, млини, винокурні, шинки, таким чином власник збільшував прибутковість з орендованих об'єктів.

Всі найбільш потужні рудні, якими володів Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир, мали незначний потенціал у виробництві і виготовляли продукцію практично для власних потреб, але з вимогами часу довелося перебудовувати виробництво на ринок. За свідченням джерел, монастирські рудні виготовляли в основному плуги, землеробське знаряддя, а також вози, зброю, ножі, сокири, пилки. Крім того, робили боеприпаси, якими постачали Генеральну військову артилерію. Боеприпаси надходили до артилерії безоплатно як десятинний податок. Все інше збувалось на місцевих ринках у лівобережних полках - «...выделяваемое железо на торгах и ярмарках распродают» [16]. О. Шафонський, досліджуючи процес розвитку торгівлі на території Чернігівського намісництва, відмічав, що продукція залізних заводів як світських феодалів, так і монастирських власників, «только в одной Малой России и то мало продаётся» [17].

Монастирські рудні промисли мали чітку організацію, де існував розподіл праці. Переважна більшість селян, що працювали на руднях, - монастирські, з сіл, що належали обителі. Вони виконували на промислах повинності та послушення.

У другій половині XVIII ст. кількість рудень по всьому Лівобережжю у зв'язку з проблемами, пов'язаними зі збутом продукції, помітно зменшилася. Багато з них не витримали конкуренції з привізним російським залізом і були ліквідовані. На території Чернігівського повіту в кінці XVIII ст. залишилося всього 5 рудень, з яких 3 належали Троїцько-Іллінському монастирю. Саме ці останні працювали виключно на ринок. Лише рудні, які перебували в оренді, працювали для потреб власників.

Важливе місце в монастирському господарстві займало виробництво скла, або гутництва. Арабські та французькі мандрівники по Україні в середині XVII ст. відмічали, що в той час чимало церков та світських будинків було зі скляними вікнами. Дослідник гутного промислу на Чернігівщині В. Модзалевський швидко поширення гут в Україні у XVII-XVIII ст. пояснює тим, що певна частина українців здавна знала виробництво скла. На нашу думку, цей процес розпочався під час експансії поляків та литовців у XVI-XVII ст., коли не маючи родючих земель, населення Лівобережжя вдалося до знайомих раніше промислів. Для створення гут північний регіон Гетьманщини мав досить сприятливі умови у вигляді лісних запасів та пісків. Швидкий розвиток гутництва та отримання від цього великих прибутків привели до зосередження гут у руках світських феодалів, орендарів та монастирів. Як уже зазначалось раніше, Троїцько-Іллінський монастир володів, за описом О.Шафонського, чотири гутами, розташованими на території Городнянського, Сосницького повітів та Любецької сотні. Досліджені архівні матеріали та історичні розвідки вчених дають нам можливість з'ясувати, як працювали монастирські гуті. В. Модзалевський, ретельно вивчаючи весь процес розвитку виробництва скла на Чернігівщині, звернув увагу на гуті, що були власністю обителі.

Одна з найстаріших та відомих дослідникам гут знаходилася біля с. Бреч, що в Городнянському повіті. За описом документів монастиря, належала вона йому з 1705 р. Це засвідчують дві купчі від 17 лютого 1705 р., де за одною Криштоф Бука, гутник брещкий, та сини його Гаврук та Базиль продали Якову Лизогубу, полковнику Чернігівському, «синожать, лежашую под Рогозкою, концем от старого закоту понад лугом Сновским, с одной стороны, а с другой стороны - от шляху Новомлинского за шесть коп» [18]. Друга купча того ж Криштофа Буки та його синів закріплювала продаж Якову Лизогубу села Гутище, синожати в урочищі Бужинку та інших землях за 14 коп [19]. У 1767 р. монастир придбав нову гуту на хуторі Гутище Любецької сотні біля р. Переділ [20]. Всі, хто проживав тут, працювали на гуті: 9 родин у 9 дворах. Належала обителі ще Киселівозаймицька гута, що в Городнянському повіті поблизу с. Яриловичі. У 1767 р. її було віддано на відкуп за 50 карбованців. Після секуляризаційної реформи вона перейшла разом з іншим монастирським майном до державного скарбу і була віддана знову на відкуп за контрактом на 4 роки монастирському посполитому Івану Ярчуку за платню 105 карбованців на рік. У Городнянському повіті була ще одна монастирська гута, побудована у 1743 р. на березі р. Откільня. З 1767 р. вона теж орендувалася за 30 карбованців на рік. З 1786 р. гута майже рік не працювала, а в 1788 р.

орендувалася городнянським купцем Василем Гребенком з порічною ратою в 21 карбованець 50 копійок. У Сосницькому повіті біля р. Слота на хуторі Святець (Шейдовка) з 1774 по 1781 р. розташовувалася четверта гута, яка належала монастиреві, «находившаяся от хутора Балясного (того ж монастиря) в полуверсте, при пруде именуемом Святце»[21]. Як підкреслює В. Модзалевський, вона була найбільш потужна. Вироблявся тут у чотирьох дойницях простий скляний посуд, який розвозили по навколишніх селах та різних малоросійських містах, а також поставляли у слобідські та малоросійські полки [22]. Володів Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир ще декількома гутними промислами, серед яких були гута Слотівська біля с. Старе Гутище (Сосницький повіт) та гута біля с. Шишківка, що на р. Слота (теж Сосницький повіт) [23]. І перше, і друге виробництво розташовувались на монастирських вотчинах, а самі гутти здавалися в оренду на тривалий час. Слотівську гуту заснував і утримував Павло Чумак, а згодом гетьман Д.Апостол, Шишківську заснував та орендував Іван Кричевський. Останній навіть мав судовий процес з архимандритом Іовом Малевським з приводу власності на гуту [24]. Як бачимо, гутницькі промисли, що належали монастирським братії, тільки орендувалися, самі ж ценці на виробництві не працювали. Орендатор у свою чергу мав штат працівників з числа селян, що жили в маистностях обителі, хоча за документами Чернігівської духовної консисторії, певна частина тікала від власника, а на їхні місця набирали людей з інших сіл та хуторів [25]. Як свідчать джерела, серед робітників монастирських гутницьких промислів був чіткий розподіл праці: гутники, ремісники, скляні шулярі (кочегари), осмольники, складачі скла, будники, ковалі, гончарі та попельники, кожен з яких мав свій обов'язок. Від правильно та своєчасно виконаної роботи залежав подальший процес виробництва. Наявність такої кількості робітників свідчала про номенклатуру виготовленої продукції. Монастирські гутти виробляли два види скла: один для промислової мети, другий - для задоволення потреб населення. Асортимент виробів був різноманітним: від віконного скла - до скляного посуду, включаючи й кришталевий. Особливо великий попит був на віконне скло - «шибки зеленої та білої води», аптечний посуд, ліхтарі, бутлі, лампи. Крім того, виготовляли багато посуду на замовлення. Це був декоративний фігурний посуд, дорогий, кришталевий - для настоятелів та архієреїв. Втім така велика кількість виготовленої продукції, безперечно, свідчила про високий рівень у XVIII ст. скляної промисловості не тільки на Чернігівщині, а й по всій Україні. Документи про обсяги виробництва по гутах не збереглися, але окремі дані простежуються. Так, Іван Кричевський, орендатор Шишківської монастирської гутти, щорічно, крім платні грошами від 25 до 150 кр., давав власнику (монастирю) по 10 кіп скла, що становило 600 речей скляного посуду та 1000 «злткових» шиб [26]. Інші гутти платили теж приблизно стільки ж. Отже, виходячи з розмірів оренди, можемо стверджувати, що монастирські гутні були потужними промислами. З таким виробництвом товар потребував постійного збуту. Як вже зазначалося раніше, розвозили вироблене по різних місцях. У першу чергу продукція знаходила широкий попит на місцевих ринках - це лівобережні та слобідські полки, Новоросійське намісництво [27]. Продавали скляні вироби також у Києві, Гадячі, Мглині, Глухові, Ніжині, Ромнах, Стародубі, Лубнах, Горську, Харкові, Кременчуці, Єлисаветграді, а також поза межами Лівобережної України в Москві, Смоленську, Ярославлі, Орлі, Вільську, Ризі, Варшаві, Вільно. На місцевий ринок в основному надходило листове скло, шибки, простий, кришталевий та аптекарський посуд. У російські міста поставляли переважно шибки аркушеві та напіваркушеві, простий та кришталевий посуд; аптечний відправляли до аптек Москви, Петербурга та Смоленська, а також у Прибалтику. За даними джерел, Шишківська гута протягом 1781 р. уторгувала в навколишніх селах та віддалених містах Харкові, Глухові, Гадячі 590 крб. Після секуляризації монастирського землеволодіння у 1786 р. на Лівобережжі спостерігалось різке скорочення гут на Чернігівщині, зокрема, це мало відношення і до Троїцько-Іллінського монастиря. З виходом імператорського наказу про перехід власності до державного скарбу, гутти передано до казенного відомства, звідки їх продовжували здавати в оренду і де вони управлялися виключно орендарями. Разом з тим потрібно зазначити, що саме виробництво та торгівля скляною продукцією та залізом давали монастиреві великі прибутки, на основі яких розвивалися інші види промислів: дігтярний, цегельний, паперовий та поташний.

Значне місце серед них займало паперове виробництво. З подальшим розвитком освіти та книгодрукування на українських землях у XVII-XVIII ст. друкарні потребували паперу, а навчальні заклади - підручників та іншої літератури. Як відомо, монастирі були основними осередками, які започатковували книгодрукування, в першу чергу релігійної літератури. Для цього, а також для діловодства та навчання потрібно було багато паперу. Тривалий час папір завозили із-за кордону, але це було дорого, тим більше, що на Подніпров'ї з XVII ст. була визначена придатна територія для будівництва папірень - великі лісові масиви (Київщина, Чернігівщина, Поділля, Волинь тощо). У XVIII ст. найбільш розвинутим у цьому відношенні регіоном була Чернігівщина. У документах тих часів згадуються поряд з водяним млинами

ше й паперові, які називали по-різному - папірні або паперові заводи. Подаючи список водяних млинів Чернігівського полку, О. Лазаревський називає дві папірні, які мав з 1742 р. Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир на р. Немильня поблизу с. Яриловичі. Як стверджує В. Січинський, у 1754 р. обитель дійсно володіла двома папірнями, які вже у 1786 р. не діяли. О. Шафонський у своєму описі Чернігівського намісництва називає у 1786 р. тільки одну діючу монастирську папірню [28]. Папірні, як і багато інших промислових об'єктів, будувались поблизу річок, поряд з водяними млинами. Основний матеріал, з якого виробляли папір як на монастирських, так і на світських промислах - ганчір'я, котре купували у жителів навколишніх сіл. За допомогою спеціального обладнання гідросилової установки, двох ступників ганчір'я роздрібновали, а потім у варштубах (спеціальному приміщенні, де готували та розкивали паперову масу по формах) сушили та ложили папір. Потужність кожної папірні визначалась за кількістю ступників. Ступники у свою чергу приводились в дію за допомогою водяних млинових кіл. Кількість кіл відповідала кількості ступників. Найрозповсюдженішими були папірні на два кола, такі ж мав і монастир. Щодо самого процесу виробництва, то тут існував мануфактурний розподіл праці. Як і в гутному промислі, дотримувалися послідовності операцій: спочатку сортування матеріалу, потім варіння, розмелювання, відбілювання, пресування, висушування і знову сортування за якістю продукції. Такий порядок організації виробництва свідчив про значний рівень його розвитку. Паперові заводи повністю належали монастирю, але самі ченці на них не працювали, а тільки контролювали процес. Завод з обладнанням здавався в оренду разом з водяним млином. Якщо поряд була гута або рудня чи винокурня, то вони теж орендувалися. Зарплата робітників, котрі працювали на папірнях, становила від 7 до 10 крб. на рік. Крім того, додатково видавали продукти харчування. Паперові заводи вважались високооплачуваним виробництвом, тому працюючих завжди було достатньо. Дві папірні, що належали Чернігівському Троїцько-Іллінському монастирю протягом всього XVIII ст., мали великий обсяг продукції. За кількістю виробленого паперу дослідники порівнюють їх лише з папірнями Києво-Печерської лаври. У 80-х р. XVIII ст. на двох монастирських паперових підприємствах виготовлялося простого паперу для письма та сірого до 300 стоп на рік [29]. Основна маса виготовленої продукції йшла, як уже зазначалося, на власні потреби для забезпечення монастирської друкарні та господарських потреб обители. Нарощування виробництва паперу до 500 стоп на рік і більше привело до збуту його не тільки в межах України, а й поза її кордонами: Москві, Петербурзі тощо. Налагодження потужного виробництва та розширення обсягу продукції сприяло збільшенню монастирських прибутків, що в свою чергу вело до подальшого збагачення.

На відміну від монастирів, таких як Києво-Печерська лавра, де були налагоджені практично всі можливі види дрібних промислів, Чернігівський Троїцько-Іллінський не мав змоги на повну силу розвивати селітроваріння, виробництво поташу, цегли, сукна, тертичного виробництва та дігтярного промислу. Дані види промислових виробництв працювали лише на потреби обители. Цегельні заводи у другій половині XVII - XVIII ст. у більшості своїй належали великим монастирям. Точних відомостей з XVII ст. про стан розвитку монастирського цегельного виробництва не збереглося, докладніші дані зустрічаються з другої половини XVIII ст. На думку дослідника О. Пономарьова, цегельні цехи, відомі в українських землях з давніх часів, були тимчасовими і засновувалися переважно з метою забезпечення монастирських потреб. Серед основних регіонів зосередження таких виробництв була Чернігівщина. Цеглу тоді виробляли з глини, а глиняні поклади чернігівського краю за своєю якістю вважались найкращими в усій Росії. За даними О. Шафонського, в Чернігівському намісництві в 1783-1784 рр. існувало 44 цехи такого типу, з яких 3 належало монастирям і церквам, в тому числі 1 - Троїцько-Іллінському. Визначений нами монастир в кінці XVII - другій половині XVIII ст. багато відбудовував та будував, що потребувало великої кількості різноманітних будівельних матеріалів, насамперед цегли: «употребляется более для монастырской строений, а протчий (кирпич) для продажи» [30]. Організація самого виробництва базувалась в основному на праці монастирських «підданих» (кріпосних селян). Вони працювали на рівні найманих робітників, їх працю оплачували теж як найману. Крім цегляного виробництва, у другій половині XVII ст. значно поширилося виробництво поташу. Розвинуте воно було в основному у лісових районах Чернігівського, Стародубського та Охтирського полків. Відомо тільки, що єпископ Лазар Баранович мав власну будув і в 1666 р. ним було відправлено в Архангельськ для продажу за морем 211, а в 1668 р. - 251 бочку поташу. Однак, Л. Баранович не передавав у власність обители цей промисел. За даними дослідників, основна маса поташних заводів була в руках козацької старшини. При Петру I всі приватні поташні промисли перебували під наглядом уряду, торгівля поташем вважалась виключним правом казни. Наказом від 1712 р. було велено робити поташ і відправляти його до Архангельська, звідки ці товари продавалися за кордон. Монастирське духовенство не прагнуло до розвитку такого виду виробництва у

зв'язку з його нерентабельністю та неприбутковістю. Ще один вид малоприбуткового промислу, що був розвинутий у маєностях Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря, - лісопилний або тертичний. Розташовувався він в основному в залісеній території. За дослідженнями Г.Любомирова, головним регіоном такого виробництва були Чернігівський та Городнянський повіти, де розміщувалися 3 монастирські лісопильні [31]. Усю вироблену продукцію поставляли на потреби обителі: будівництво храмових споруд, будинків архієпископів та єпископів. При нестатках лісу монастир купував його в сусідніх селах. За описом Чернігівського намісництва, у 1779 р. обитель дійсно скуповувала ліс «строевой и дровяной» в с. Буда, Грабівка (Чернігівська полкова сотня), Антонівка, Ведильці (Пакульська волость) [32].

Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир мав один дігтярний промисел. У 1714 р. універсалом гетьмана І.Скоропадського за обителью закріплювалось право на володіння дігтярною повинністю біля с. Гутище в Перелюбській пуші [33]. На жаль, архівними матеріалами довести це нам не вдалося.

Таким чином, розвиток мануфактурного виробництва, його чітка спеціалізація, використання найманої праці зробили можливим швидке піднесення нових видів промислів: залізоробного, скляного, папірного, цегельного. Виробництво великої кількості продукції сприяло розвитку торговельних відносин. Знаряддя праці, будівельні матеріали, скляний посуд, вироблені в монастирських вотчинах, вивозили на продаж не тільки в навколишні села та містечка, а й далеко за межі Лівобережної України. Отримувани від торгівлі прибутки йшли на подальший розвиток монастиря: розбудову його території, видавничу справу, придбання нових маєностей, а також на постійні роз'їзди настоятелів і ченців, плату обслузі та утримання всього господарства.

Джерела та література:

І Бойко І. Селянство України в другій половині XVI-першій половині XVII ст. - М., 1960; Борисенко В. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. К., 1960; Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII-початку XVIII ст. - К., 1959; Модзалевський В. Гути на Чернігівщині. - К., 1926; Нестеренко О. Розвиток промисловості на Україні: У 2-х частинах. - К., 1959. - Ч. 1; Пономарьов О. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. - Львів, 1973; Федоренко П. Рудни Лівобережної України в XVII-XVIII ст. - М., 1960.

2 Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Вольнском генерал-губернаторстве. - К., 1873. - Ч. 1. - Т. 5; Материали по истории СССР: В 7-ми т. - М., 1957. - Т. 5.

3 Мордвинцев В. Государственные налоги и повинности монастырских крестьян Ловобережной Украины в XVIII в. - К., 1998; Його ж. Торгово-промшленне підприємцтво монастирей Ловобережной Украины в XVIII ст. - К., 1988; Крижанівський О., Плохій С., Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки в Україні: В 3-х кн. - К., 1994. - Т. 1.

4 Мордвинцев В. Церковно-вотчинне господарство та секуляризаційна реформа на Лівобережній Україні у XVIII ст. / Автореферат на здобуття наукового ступеня доктора істор. наук. - К.: КНУ імені Т. Шевченка, 2000. - С. 20.

5 Там само.

6 Федоренко П. З історії монастирського господарства на Лівобережжі XVII-XVIII ст. // Записки істор. - філолог. відділу ВУАН. К., 1927. - Кн. 2. - С. 50.

7 Нестеренко О. Вказана праця. - Ч. 1. - С. 184.

8 Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДІАУК), Ф. 163, Оп. 1, Спр. 9, Арк. 1.

9 ЦДІАУК, Ф. 163, Оп. 1, спр. 17, арк. 1-2.

10 Лазаревский А. Список водяных мельниц Черниговского полка (1743) // Записки Черниговского губернского статистического комитета. - Чернигов, 1872 - С. 112.

11 Гуральне право та право шинкувати горілку в Лівобережній Україні до кінця XVIII ст. - К., 1927 - С. 5.

12 Там само. - С. 26.

13 Пономарьов О. Вказана праця. - С. 73.

14 ЦДІАУК, Ф. 163, Оп. 1, Спр. 72, Арк. 1.

15 Федоренко П. Вказана праця. - С. 69.

16 Там само. - С. 204.

17 Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание... - Чернигов, 1851 - С. 307.

18 Там само.

19 Материали по истории металлургии Ловобережной Украины в XVII-XVIII вв. / Материали по истории СССР. - М., 1957. - Т. 5. - С. 158.

- 20 ЦДІАУК. Ф. 163. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 1.
21 Там само.
22 Федоренко П. Вказана праця. - С. 245.
23 ЦДІАУК. Ф. 163. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 1.
24 Там само.
25 Там само.
26 Матеріали до історії рудень. Виписки Модзалевського В. про рудні з Румянцевського опису.
1767 р. Копії. - Інститут рукопису Національної Бібліотеки України імені В. Вернадського. - П - 18968.
27 Модзалевський В. Гути Чернігівської губернії. - К., 1926. - ІР НБУ імені В. Вернадського. - Ф.
12. - № 4468-4469. - С. 93.
28 Державний архів Чернігівської області. Ф. 679. Оп. 4. Спр. 28. Арк. 4.
29 Там само.
30 Там само. Спр. 134. Арк. 1.
31 Любомиров Г. Очерки по истории русской промышленности. - М., 1947. - С. 718
32 Опис Чернігівського намісництва (1779-1781). - ІР НБУ імені В. Вернадського. - П-13697. - С. 6.
33 ЦДІАУК. Ф. 163. Оп. 1. Спр. 76 Арк. 7.

